

ΒΙΟΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΑΞΗ: ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ¹

α΄

Του Ἀλεξάνδρου Μ. Σταυροπούλου,
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Προϋποθέσεις

Ἄν ἤθελα νὰ σχολιάσω τὸν τίτλο τῶν «εἰδικῶν μορφωτικῶν ἐκδηλώσεων» τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν «Ἐπιστήμης Κοινωνία», θὰ ἔλεγα ὅτι πραγματικά στὶς συναντήσεις αὐτὲς ἐπιδιώκεται μία κοινωνία πού νὰ θεμελιώνεται στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀποκτώμενη γνώση, ἀλλὰ καὶ ὅτι παράλληλα ἐπιτυγχάνεται μία κοινωνία ἐπιστήμης, ἐπικοινωνία, δηλαδή, τῶν ἐπιστημῶν μεταξύ τους. Παραμένει, βέβαια, ἰσχυρὴ ἡ φράση τοῦ Auguste Comte ὅτι «ἡ ἐπιστήμη δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ τὴν πνευματικὴ ἐνότητα μιᾶς κοινωνίας». Χρειαζέται, ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ ἐπιστημονικὴ διερεύνηση ὅλων τῶν παραμέτρων πού μποροῦν νὰ στοιχειοθετοῦν ἓνα πρόβλημα, π.χ. θέματα υγείας, ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαῖο, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐπίδειξη ἐνδιαφέροντος γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἐπίκαιρα προβλήματα υγείας.

Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον ὀφείλει νὰ εἶναι καρδιακό, ἀγαπητικό. Ἔτσι τουλάχιστον ἀντιλήφθηκα τὸ σχῆμα –στὸ ἐξώφυλλο τοῦ τεύχους πού περιέχει τὸν Α΄ Κύκλο Ὁμιλιῶν «Κοινωνία καὶ Ὑγεία»– ἐν εἴδει τηλεσκοπίου, πού ὁ φακός του εἶναι μία καρδιά, στὴν ὁποία ἐστιάζονται οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ τοὺς φέρουμε κοντά μας καὶ νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουμε μὲ τὴν ψυχὴ στὸ βλέμμα, ὅπως θὰ ἔλεγε ἡ ποιήτρια Μαρία Πολυδούρη. Ἄλλωστε, ἡ καρδιά, ὄχι βέβαια ὡς ἀπλὸ ὄργανο, εἶναι τὸ κέντρο τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅλων τῶν ψυ-

χοσωματικῶν λειτουργιῶν του σύμφωνα μὲ τὴν θεολογικὴ παράδοση πού ἐκπροσωπῶ, τὴν ὀρθόδοξη, καὶ μὲ τὴν ὁποία θὰ προσπαθήσω νὰ προσεγγίσω τὴ θεματικὴ τῆς ἀποψινῆς ἐκδηλώσεως κατὰ τὴν ἐπιθυμία τῶν διοργανωτῶν, τοὺς ὁποίους, καὶ ἰδιαίτερα τὸν ὁμότιμο καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Σέκερη, εὐχαριστῶ γιὰ τὴν τιμητικὴ τους πρόσκληση νὰ συμμετάσχω στὸ στρογγυλὸ τραπέζι.

Βέβαια «εἶναι δύσκολη τελικὰ ἡ ἀπόσταξη τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ τῆς κάθε ἀλήθειας. Ἀπαιτοῦνται πολλές προσεγγίσεις γιὰ νὰ εἴμαστε σίγουροι ὅτι λέμε τὴν ἀλήθεια». ² Δὲν ἐπιθυμῶ ὅμως νὰ ἐμπλακῶ στὸ ζήτημα τῆς ἀλήθειας, τῆς διπλῆς ἀλήθειας κ.τ.τ., γιὰτὶ ἡ ἐνασχόληση σήμερα μὲ αὐτὰ θὰ ἦταν δρόμος χωρὶς ἐπιστροφή.

Θὰ ἤθελα ἀπλὰ νὰ δηλώσω ὅτι ὁποιαδήποτε διατύπωση ἐκ μέρους τῆς Θεολογίας, τῆς Ἐκκλησίας, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ φιλόανθρωπο πνεῦμα πού τὴν διακατέχει. Τὴν ἐμπνέει ἓνας φιλόανθρωπος Θεός, «ὁ ὁποῖος εἶναι παρεμβατικός καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ δρᾷ (καὶ) μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου· εἶναι ἓνας Θεός πού μᾶς μιλά, ἐμπνέει κείμενα καὶ ἔρχεται περιοδικὰ γιὰ νὰ μᾶς πεῖ τί εἶναι καλὸ καὶ τί δὲν εἶναι». ³

Ἄν ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ σταθερὰ πού κατευθύνει τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση της μέσα στὸν κόσμον («ἐν τῷ κόσμῳ»), «οἱ ἀρχές καὶ τὰ κριτήριά της σφυρηλατοῦνται ὄχι «ἐκ τοῦ κόσμου» ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογία της καὶ ἀπὸ τὴν

είκόνα που ή διδασκαλία αυτή έχει και προ-
τείνει για τον άνθρωπο. Χωρίς να αρνείται ή
να αποποιείται κατ' αρχήν αξίες και ήθική,
που ό ίδιος ό άνθρωπος οικοδομεί από μόνος
του, δέν δέχεται τήν πλήρη αυτόνομία του σαν
ό ίδιος ό άνθρωπος να είναι αυτο-δημιούργη-
τος και στήν κατασκευή του (βίος) και στους
νόμους τής συμπεριφορᾶς του (πολιτεία).

Άπό τήν ἄλλη ἀναγνωρίζει ότι ό άνθρω-
πος δρᾷ μέσα στήν ἱστορία και ἀντιμετωπί-
ζει ἐκάστοτε τό ἱστορικῶς γίγνεσθαι. Δέν εἶναι
ἀλήθεια ότι «οὐδέν καινόν ὑπό τόν ἥλιον».
Συμβαίνουν πολλά καινούργια πράγματα,
που όφείλουμε να τᾶ ἀντιλαμβανόμαστε και
να τᾶ ἀντικρύζουμε με νέα όπτική. Ἡ γνώση
που ἔχουμε για τήν δομή τοῦ κόσμου, μεγα-
κόσμου ή μικροκόσμου, αὐξάνει. Ἡ νέα γνώ-
ση μᾶς ὑποχρεώνει να δοῦμε διαφορετικά τόν
κόσμο και τόν ἑαυτό μας, ἀλλά και τῖς δυνα-
τότητες που προσφέρονται. Δέν πορευόμαστε
με κατακτήσεις «ἅπαξ διά παντός», ἀλλά με
διαδοχικές προσεγγίσεις. Μπορεῖ οἱ ἀρχές να
παραμένουν ἐν ἰσχύϊ, ἀλλά κάθε φορά εἴμα-
στε ὑποχρεωμένοι να κάνουμε μιᾶν ἀρχή.
Ἦχι τόσο για να ἐκλογικεύσουμε τᾶ νέα δε-
δομένα που διατυπωμένα ὡς πληροφορίες
στοιχειοθετοῦν τή γνώση που μπορεῖ να τῦχει
ἐφαρμογῶν, και ὡς τεχνολογικό προϊόν να
μπορεῖ να διατίθεται στήν ἀγορά καλύπτον-
τας πραγματικές ή πλασματικές ἀνάγκες.
Δέν εἶναι ἐκεῖ τό θέμα, να βροῦμε, δηλαδή,
μία λογική ή λογικοφανή βάση στή βάση
τῶν δεδομένων μας, ὥστε ν' ἀνταποκριθοῦν
στῖς ἀρχές μας. Ἡ προσπάθειά μας ἔγκειται

στο να ξεφύγουμε ἀπό μία μὴ δημιουργική
ἀντιμετώπιση μιᾶς καταστάσεως, ἐνός γεγο-
νότος. Αὐτή θα συνίστατο σε μία ἀβασάνιστη
ἐξέταση τῶν δεδομένων (τῆς στιγμῆς), σε στε-
ρεοτυπική ἐπανάληψη και ἐφαρμογή κάποι-
ων ἀρχῶν, ἐνστικτώδη ἐφαρμογή προκατα-
σκευασμένων λύσεων, εὐκαιρῶς – ἀκαιρῶς,
μὴ ἀντίληψη τοῦ εὐπρόσδεκτου καιροῦ εἰς σω-
τηριαν (Β' Κορ. στ', 2), τοῦ ἐπι-καιροῦ. Πολλές
φορές μία τέτοια στάση ἀπαντᾶται και ὡς
ὀκηρία ἀνευρέσεως λύσεως.

Ἄρχές ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας

Μ' αὐτές μας τῖς σκέψεις θέσαμε κατὰ κά-
ποιο τρόπο τῖς προϋποθέσεις ἀντιμετωπίσε-
ως τῶν ἀρχῶν τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας,
τῖς σχετικές με τᾶ ζητήματα που μᾶς ἀπα-
σχολοῦν και που εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

- Ὁ Θεός εἶναι (γενικά) δημιουργός και
χορηγός τῆς ζωῆς, και τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.
- Ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει και συνεργεῖ
στή δημιουργία ἐνεργοποιώντας τό «κατ' εἰκό-
να» και με τήν τεκνογονία (βλ. Κλήμεντα
Ἰαλεξανδρέα).
- Ἡ τεκνογονία στόν ἄνθρωπο εἶναι χαρι-
σματική λειτουργία. Ὁ ἄνθρωπος, δημιουρ-
γημένος κατ' εἰκόνα Θεοῦ, ἔχει προορισμό να
γίνει Θεός κατὰ Χάριν, να ἐνεργοποιήσῃ τό
κατ' εἰκόνα σε καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ἡ τεκνο-
γονία, δηλαδή, δέν εἶναι μόνο μία βιολογική
ἀναπαραγωγή, ἕνας ἀπλός πολλαπλασια-
σμός τοῦ εἴδους (πρᾶγμα πολὺ σπουδαῖο και
σημαντικό κι αὐτό). Ἡ τεκνογονία σκοπεύει
δυναμικά στήν υἰοθεσία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό
τόν Θεό.

• Σε περίπτωση ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου
να τεκνοποιήσῃ, ἔχουμε πολλές φορές προσ-
φυγή στόν Θεό για να θεραπεύσῃ αὐτή τήν
ἐλλειψη. Ἔτσι ἔχουμε τεκνοποιᾶ ἀπό στείρα
ζεύγη με τήν ἐπέμβαση τῆς Χάρης τοῦ Θεοῦ.

• Παρ' ὄλη τήν ἰδιαίτερη ἀγάπη και μέ-
ριμνα τοῦ Θεοῦ για τό γάμο τῶν ἀνθρώπων,
τήν οικογένεια και τᾶ παιδιᾶ, φανερώνεται
στήν Ἁγία Γραφή και ἰδιαίτερα στήν Καινή
Διαθήκη μιᾶ ὑπέρβαση τῶν φυσικῶν οικογε-
νειακῶν δεσμῶν ἐν ὄψει τῆς Βασιλείας τοῦ

Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως στὴ δημιουργία τῆς νέας οἰκογένειας, πού ἔχει τὸν Θεὸ ὡς Πατέρα καὶ μέλη τῆς ὅσους ποιοῦν τὸ θέλημά Του.⁴

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ θέματα τῆς υἰείας καὶ τῆς ἀρρώστειας, τῆς παθολογίας καὶ τῆς θεραπείας τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ ὑποστασιάζει τὴν ὅλη ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας γι' αὐτά. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἰησοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ φράση τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου (8', 23-24): «καὶ περιῆγεν ὅλην τὴν Γαλιλαίαν ὁ Ἰησοῦς διδάσκων ... καὶ κηρύσσων τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας καὶ θεραπείων...».

Ἐδῶ φανερόνεται ἡ θεολογικὴ θεμελίωση γενικῶς τῆς στάσεως ἐναντι τῶν ἀσθενῶν. Ἄν μάλιστα τὸ θεολογικὸ δέν τὸ ἐκλάβουμε ὡς ἐπίθετο, ὡς ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ τῆς θεμελίωσης καὶ τὸ ἐκλάβουμε ὡς οὐσιαστικὸ μὲ κεφαλαῖο Θ, Θεο-Λογικὴ, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία Λογικὴ τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸ σκεπτικὸ τοῦ Θεοῦ πού ἀναφέρεται στὴν περιγραφή, ἀντιμετώπιση καὶ ὑπέρβαση τέτοιων καταστάσεων. Ἡ θεραπεία τίθεται σ' ἓνα συνολικὸ πλαίσιο καὶ ὄχι ἀποσπασματικὰ ἢ κατακερματισμένα, ὅπως συνήθως τίθεται ἀπὸ μία Ἀνθρωπο-Λογικὴ, τὴ Λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν περίπτωση τῆς Θεο-Λογικῆς ἡ θεμελίωση συντελεῖται πάνω στὸν μόνον θεμέλιον πού μπορεῖ νὰ θεμελιώσει κάθε οἰκοδόμηση. «Θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρά τὸ κείμενον, ὅς ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός» (Α' Κορ. γ', 11). Ὁ Χριστὸς «διῆλθεν εὐεργετῶν καὶ ἰώμενος» (Πράξεις ι', 38) καὶ θεμελιώνει ὁ ἴδιος κάθε πράξη πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ὁ λόγος του ἦταν ἔμπρακτος, ἀλλὰ καὶ ἡ πράξη του ἦταν στὴν κυριολεξία ἐλλόγιμη. Ὅχι μόνο γιατί εἶχε λόγους γιὰ νὰ ἐνεργήσει ἔτσι, ἀλλὰ γιατί ὑπαγορευόταν καὶ ὑποστασιαζόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Λόγο τοῦ Θεοῦ.

Δέν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ διατρέξει τὰ Εὐαγγέλια γιὰ νὰ διαπιστώσει τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Ὁ Ἰησοῦς αἰσθανόταν μιὰν ἀπέραντη στοργὴ γι' αὐτοὺς πού βασανίζονταν, εἴτε αὐτοὶ ἦσαν δαιμονιζόμενοι, εἴτε «κακῶς ἔχοντες» (ἀσθενεῖς). Καὶ τὸ βράδυ πού ἀκολούθησε τὴν θεραπεία τῆς πεθερᾶς τοῦ Πέτρου «πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ἐθεράπευσε», γιὰ νὰ

ἐκπληρωθεῖ ἐκεῖνο πού ἐλέχθη διὰ τοῦ Ἡσαΐα τοῦ προφήτου «αὐτὸς τὰς ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβε καὶ τὰς νόσους ἐβάστασε» (Ματθ. η', 16-17).

Πόσο, ὅμως, μᾶς βοηθοῦν οἱ γενικὲς αὐτὲς ἀνθρωπολογικὲς θεωρήσεις νὰ πλησιάσουμε τὸν συγκεκριμένο ἄνθρωπο, ἐρευνητὴ ἢ πάσχοντα, πού ἔρχεται ἐνώπιόν μας μὲ συγκεκριμένα αἰτήματα ὑπερβάσεως τῶν ὁποίων-δήποτε δυσκολιῶν του καὶ ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἐμᾶς διεξόδους στὰ προβλήματά του; Τί δυνατότητες διαθέτουμε ἀπὸ πλευρᾶς ἠθικῆς παραδόσεως, ὥστε νὰ ἀνταποκριθοῦμε στὸ ἐρώτημά του καὶ νὰ δώσουμε ἀπάντηση; Αὐτὸ βέβαια δέν θὰ μπορέσει νὰ γίνῃ ἢ δέν πρέπει νὰ γίνῃ χωρὶς κάποιες προϋποθέσεις:

Ἄπὸ τὴ μία πλευρὰ δέν μποροῦμε νὰ δώσουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἤδη κατέχουμε τὶς ἀπαντήσεις σὲ αὐτὰ τὰ καινούρια ἐρωτήματα καὶ ὅτι ἔχουμε τὸ μονοπώλιο τῶν λύσεων. Εἶναι ἀσφαλῶς ἀναγκαῖος ὁ εἰλικρινῆς καὶ ἀνοιχτὸς διάλογος ἀνάμεσα σὲ ἐρευνητὲς, γιατροὺς, νομικοὺς, θεολόγους καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ὑπευθύνους.

Ἄπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐπιβάλλεται ὅπως-δήποτε ἐξαιρετικὴ σύνεση καὶ διάκριση εὐθύς ὡς ἀγγίζουμε τὸν ἄνθρωπο στὶς πρῶτες-πρῶτες ἀρχές του καὶ ἐπιθυμίες του.

Ποίος θὰ μᾶς ἐγγυηθεῖ ὡς πρὸς τὶς βιολογικὲς καὶ ψυχολογικὲς συνέπειες τῆς ἐπεμβάσεώς μας καὶ ποίος θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν σωματικὴ καὶ ψυχικὴ υἰεία παιδιῶν καὶ γονέων; Νὰ κάτι στὸ ὅποιο ὀφείλομε νὰ εἴμεθα πολὺ προσεκτικοί.

Νά γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον πού ὅπως εἶδαμε ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἐπιδεικνύει πρὸς τὶς ἐξελίξεις ἀνησυχεῖ ἀναφορικὰ μὲ τὶς παρεμβάσεις τῆς νέας τεχνολογίας στὸ χῶρο τῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ καὶ τῆς θεραπείας καὶ αὐτὸ γιὰ λόγους πού ἔχουν ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση μὲ ἀρχές τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας.

Πέραν ὅμως ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις, ἓνα πάντως εἶναι γεγονός, ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ νέες ἐπιστημονικὲς δυνατότητες τῆς βιολογίας καὶ τῆς ἰατρικῆς, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς ἔχουν ὡς ἐπακόλουθο ὀρισμένα νέα

προβλήματα, αλλά και προσφέρουν νέες λύσεις σε χρόνιες ή προσωρινές δυσκολίες τόσο των αρρώστων όσο και των έπιστημόνων έρευνητών που έπιθυμούν τή βελτίωση θεραπειών. Είμαι αλήθεια, ότι ή Όρθόδοξη Έκκλησία, όπως και άλλοι πνευματικοί θεσμοί, καλούνται τὰ τελευταία χρόνια νὰ γνωμοδοτήσουν πάνω σε ζητήματα που προέκυψαν από τήν ανάπτυξη των θετικών έπιστημών και ιδιαίτερα τής βιολογίας, τής βιοϊατρικής και τής βιοτεχνολογίας. Πολλά από αυτά τὰ ζητήματα με τὸ νέο τρόπο που παρουσιάζονται απαιτούν λύσεις, που ή μέχρι τώρα πρακτική δέν είχε αντιμετώπισει. Καλείται, λοιπόν, ή Έκκλησία νὰ δώσει απαντήσεις χωρίς πάντα νὰ έχει συγκεκριμένα έρείσματα πάνω στα όποια θὰ στηριχθεί για τις απαντήσεις της. Έρείσματα, δηλαδή, που νὰ ξεκινούν, από τήν Άγία Γραφή, τήν ιερά Παράδοση και τις κανονικές αποφάσεις των Συνόδων της. Η Έκκλησία, όμως καλείται νὰ δώσει απαντήσεις προκαλούμενη είτε από έρωτήματα μεμονωμένων πιστών είτε από τήν πολιτεία, ή όποια θέλει νὰ νομοθετήσει έπ' αυτών, είτε από τήν έπιστημονική κοινότητα που οί νέες ανακαλύψεις τήν ώθουν στις έφαρμογές τους.

Η Έκκλησία, όμως, δέν έχει δικαίωμα έφ' όσον τής τὸ ζητούν ή έφ' όσον διαπιστώνει μία δυσκολία νὰ μὴ προστρέξει με εὐήκοον οὖς στην κραυγή τοῦ κόσμου, όσο σιγαυή κι αν είναι αυτή, και νὰ ακροασθεῖ και «κραυγές και ψιθύρους».

1. Εισήγηση σε στρογγυλό τραπέζι τοῦ Α' Κύκλου Όμιλιών: Κοινωνία και Υγεία, των Ειδικών Μορφωτικών Έκδηλώσεων «Έπιστήμης Κοινωνία» τοῦ Έθνικου Ίδρύματος Έρευνών, που έγινε τήν Τρίτη 4 Δεκεμβρίου 2001 με συντονιστή τὸν όμ. Καθηγητή Κ. Σέκερη και λοιπούς εισηγητές τους Καθηγητές Άστέριο Τσιφτσόγλου, Έμμ. Φραγκούλη, Θεόδωρο Μουντοκαλάκη και Κατερίνα Κονιαβίτου.

2. Σταμάτης Άλαχιώτης στο «Βήμα» τής Κυριακῆς 2 Δεκεμβρίου 2001, σ. Α 65.

3. Ό Ρεζις Ντεμπρέ σε συνέντευξή του, που δημοσιεύτηκε στην «Καθημερινή» τής Κυριακῆς τής 2 Δεκεμβρίου 2001, Τέχνες και Γράμματα, σ. 1.

4. Θα μπορούσαμε σ' αυτό τὸ σημείο νὰ συμφωνήσουμε με τή διατύπωση τοῦ Ρεζις Ντεμπρέ ότι «ό χριστιανισμός έπινοεί μια γενεαλογία χωρίς γενετική: έσὺ ως άτομο, είσαι αυτός που θα έπιλέξεις τήν πίστη σου και θα τή ζήσεις» (ό.π., σ. 1).

Άπό τὸ περιοδικό «Πεμπουσία».

ΒΙΟΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΑΞΗ: ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ¹

β'

Του Άλεξάνδρου Μ. Σταυροπούλου,
Καθηγητού του Πανεπιστημίου Άθηνων

Έτσι όπως είναι τὰ πράγματα, είναι καιρός να επιχειρήσουμε να δώσουμε επίλεκτικὰ κάποιες απαντήσεις σε διάχυτα ἢ καὶ συγκεκριμένα ἐρωτήματα πού τέθηκαν.¹

Έρωτήματα καὶ ἀπαντήσεις

Θὰ χρησιμοποιήσουμε ἀνθρώπινα ἀρχέγονα ἐμβρυϊκὰ κύτταρα για ἀνάπτυξη ἰστών καὶ ὀργάνων: Πηγές τέτοιων ἀδιαφοροποιήτων (ὀλοδυνάμων – totipotent ἢ πολυδυνάμων – pluripotent) ἐμβρυϊκῶν κυττάρων, δηλαδή κυττάρων χρόνου ζωῆς λίγων ἡμερῶν μετὰ τὴ γονιμοποίηση τοῦ ὠαρίου, εἶναι τὰ ἀνθρώπινα ἐμβρυα πού προέρχονται εἴτε α) ἀπὸ αὐτόματες ἀποβολές, εἴτε β) ἀπὸ γονιμοποιημένα ὠάρια ἐξωσωματικῶν γονιμοποιήσεων, πού δὲν ἐμφυτεύτηκαν σὲ μήτρα γυναίκας, εἴτε γ) ἀπὸ κλωνοποίηση σωματικῶν κυττάρων ἐνηλίκων (δηλ. θεραπευτικὴ κλωνοποίηση).

Τὰ ζητήματα πού τίθενται ἐδῶ εἶναι δύο.

1. Ἄν κατ' ἀρχὴν ἐπιτρέπεται, ἀκόμη κι ὅταν ὑπάρχει ἡ τεχνικὴ δυνατότητα για τὴν ἀποκατάσταση τῆς υγείας του, να καταστῆ ὁ ἄνθρωπος «ἀποθήκη ἀνταλλακτικῶν» μετὸν ἀναφερθέντα τρόπο ἀναπτύξεως ἰστών καὶ ὀργάνων. Καὶ ἐὰν ἡ ἐπιστήμη δὲν θὰ μπορούσε ἴσως να στραφῆ σὲ ἄλλη κατεύθυνση, σὲ τεχνητὰ δηλαδή ὄργανα.² Βέβαια, ἐδῶ θὰ μπορούσε να ἀνοιχτῆ πολὺ μεγάλη συζήτηση ὡς πρὸς τὸ «ἀνοιχτό» θέμα τῶν μεταμοσχεύσεων.³

Ἐὰν ἡ ἀπάντησή μας εἶναι καταφατικὴ, ὅτι ναί, δεχόμεστε τέτοιου τύπου ἀνάπτυξη ἰστών καὶ ὀργάνων, ὀφείλουμε να εἶμαστε ἐπιφυλακτικοὶ καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν θὰ ὑπάρξει μεταφορὰ νέων γονιδίων. Δηλαδή, θὰ μπορούσαμε να ἀποδεχθοῦμε τὴν ὀργανογένεση ἀπὸ ἀρχέγονα ἐμβρυϊκὰ κύτταρα ἀλλὰ ὄχι τὴ βελτίωση τῶν ὀργάνων πού θὰ προκύψουν μέσω μεταφορᾶς γονιδίων. Καὶ αὐτὸ ὄχι μόνο ἀπὸ ἄλλο εἶδος ἀλλὰ ἴσως καὶ ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο. Ἐδῶ, θὰ ἔπρεπε να στοχαστοῦμε για τὸ τί σημαίνει γενετικὴ ταυτότητα καὶ ἂν αὐτὴ προσδίδει τὴ διάσταση τῆς μοναδικότητας πού στοιχειοθετῆ τὴ διαφορότητα καὶ ἐτερότητα στὸν ἄνθρωπο.⁴

2. Τὸ δεύτερο ζήτημα τίθεται σὲ σχέση μετὸ ἐὰν ἡ λήψη αὐτῶν τῶν ἐμβρυϊκῶν κυττάρων για τὴν ἔρευνα προϋποθέτει ἢ ὀδηγεῖ στὴ θανάτωση ζωντανῶν ἐμβρύων καὶ ποιὰ μπορεῖ να εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ «ἐν ζωῇ ἐμβρύου». Δὲν θίγω τὸ ζήτημα τῶν «αὐτομάτων ἀποβολῶν», γιατὶ περιλαμβάνεται στὸ πρῶτο ἐρώτημα, «ἂν κατ' ἀρχὴν ἐπιτρέπεται...» (βλ. προηγούμενη παράγραφος). Κυρίως ἀναφέρεται στὸ ζήτημα τῆς ἐξωσωματικῆς γονιμοποιήσεως καὶ ἀφορᾶ σὲ γονιμοποιημένα ὠάρια πού ἐπιτυγχάνονται μετὰ αὐτὴ τὴ διαδικασία, τὰ ὅποια μπορεῖ να εἶναι ἡ πηγὴ ἀρχεγόνων ἐμβρυϊκῶν κυττάρων. Θὰ χρησιμοποιήσουμε, λοιπόν, ἀνθρώπινα ἐμβρυα ἡλικίας μικρότερης τῶν 14 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς συλλήψεως – γι' αὐτὸ τὸ

χρονικό διάστημα γίνεται λόγος – για τη βελτίωση της *in vitro* γονιμοποίησης και για λήψη ἀρχηγόνων ἐμβρυϊκῶν κυττάρων;

Ἡ στάση μας εἶναι ἀρνητική, παρὰ τοὺς θετικούς στόχους πὺν μπορεῖ νὰ προβάλλονται, διότι ἡ θεολογία ὑποστηρίζει τὴν «ἐξ ἄκρας συλλήψεως» ἀνθρωπογένεση. Ὁ ἡμερολογιακὸς διαχωρισμὸς τῆς ἐμβρυογένεσης δὲν ἐπιδέχεται ποιοτικές διαφοροποιήσεις γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ἐμβρύου καὶ πειραματισμὸ βάσει μιᾶς τέτοιας διακρίσεως.

Ἡ «ἐξ ἄκρας συλλήψεως» θέση τῆς Θεολογίας δὲν εἶναι πλέον μία μόνον θεωρητικὴ ἄποψη τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ μία διανοητικὴ κατασκευὴ φιλοσοφικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ τύπου, ἀλλὰ σήμερα διαθέτει τὴν ἐμπειρικὴ συνηγορία τῆς σύγχρονης γενετικής καὶ ἀναπτυξιακῆς Βιολογίας.

Στὴν ἐμβρυογένεση ὑπάρχει αὐστηρὸ γενετικὸ πρόγραμμα μὲ ἱεραρχικὴ δομὴ (γενετικὰ δίκτυα ἢ κυκλώματα) καὶ δὲν ὑπάρχουν χρονικὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ διακοπῆ τὸ γενετικὸ πρόγραμμα.

Ἡ πρὸ τῶν δεκατεσσάρων ἡμερῶν χρῆση ἐμβρύων στηρίζεται σὲ μορφολογικὰ κριτήρια καὶ ἀγνοεῖ τὴν ἀπόλυτη συνέχεια καὶ συνέπεια τοῦ γενετικοῦ προγραμματισμοῦ.

Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πεποίθησις γιὰ τὴν ἐξ ἄκρας συλλήψεως ἀνθρωπογένεση διαμορφώνει ἀποφασιστικὰ καὶ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὁποῖα θεσπίζει ἐορτολογικοὺς κύκλους μὲ ἀφετηρία τὸν ἐορτασμὸ τῆς σύλληψης ἱερῶν προσώπων (τῆς Παναγίας 9 Δεκεμβρίου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου 23 Σεπτεμβρίου καὶ τοῦ Χριστοῦ 25 Μαρτίου).

Ὡς πρὸς τὴν ἐξωσωματικὴ γονιμοποίηση, ἡ βασικὴ ἀντίρρηση γιὰ τὴ μέθοδο ἀφορᾷ στὰ λεγόμενα «ἐπιπλέον ἐμβρυα».⁵

Ἐπιφυλακτικὴ ἕως καὶ ἀρνητικὴ θὰ εἶναι καὶ ἡ στάση μας ὡς πρὸς τὴν: ἀνάπτυξη

ἀρχηγόνων ἐμβρυϊκῶν κυττάρων ἀπὸ κλωνοποίηση σωματικῶν κυττάρων γιὰ ἀνάπτυξη ἰστῶν καὶ ὀργάνων.

Ἐπιφυλακτικὴ, γιὰτί παρ' ὅλες τὶς εὐεργετικὲς συνέπειες ἢ πρόδος τῆς ἔρευνας σ' αὐτὸν τὸν τομέα βελτιώνει τὴν ἐξέλιξη τοῦ θέματος «κλωνοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ μέσω ἐνθλίκου σωματικοῦ κυττάρου», στὸ ὁποῖο καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα γενικῶς ἀλλὰ καὶ ἡ θεολογικὴ μας ἄποψη τοποθετεῖται ἀρνητικά. Καὶ ὅπως

ἐκφράζεται ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης (νῦν Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) στὸ σημαντικό του ἄρθρο «Τὸ πρόσωπο καὶ οἱ γενετικές παρεμβάσεις»: «τὸ πρόβλημα τῆς κλωνοποίησης ἔγκειται στὸ ὅτι δὲν συνιστᾷ παρέμβαση στὴ διαφορὰ τῶν εἰδῶν ἀλλὰ ἀνατροπὴ στὴ δια-

φορότητα καὶ ἐτερότητα ἐντὸς τοῦ ἴδιου εἴδους», πρᾶγμα πὺν συνιστᾷ δημιουργικὴ παρέμβαση ὑποκαταστάσεως τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ.⁶

Συνεπῶς, μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ θέματος πὺν συζητᾷμε βρισκόμαστε στὰ πρῶτα στάδια τῆς κλωνοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ μία νέα «Γένεση», γιὰ τὴν «ὄγδοη ἡμέρα τῆς δημιουργίας»; Μήπως θὰ ἀντιτάξουμε Γένεση καὶ Γενετική;⁷

Ἀρνητικὴ ἦταν ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἡ ἀπάντηση τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μὲ Δελτίον Τύπου πὺν ἐξέδωκε στὶς 25 Ἰανουαρίου 2001 σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων στὴν Μεγάλῃ Βρετανία νὰ ἐγκρίνει Νομοσχέδιο πὺν ἐπιτρέπει τὴν κλωνοποίηση ἀνθρώπινου ἐμβρυϊκοῦ ἰστοῦ γιὰ θεραπευτικούς σκοποὺς. Ὑπευθύνισε τοποθέτησή της ἀπὸ τὶς 17 Αὐγούστου τοῦ 2000 σὲ ἀπόφαση τῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως νὰ ἐπιτρέψει τὰ πειράματα ἐπὶ ἀνθρώπινων ἐμβρυονικῶν κυττάρων πὺν

προέρχονται από κλωνοποίηση τύπου Ντόλυ. Έγραφε τότε:

α) «Η Έκκλησία μας εκφράζει την κατηγορηματική αντίθεσή της στην διεξαγωγή πειραμάτων σε ανθρώπινα έμβρυονικά κύτταρα. Αυτό που έτσι ονομάζεται έξυπονοεί την καταστροφή όχι έμβρυονικών κυττάρων, αλλά ανθρώπινων εμβρύων.

β) Η άποψη ότι το ανθρώπινο πρόσωπο αρχίζει να διαμορφώνεται από την 14η μέρα της συλλήψεως δίνει μὲν άλλοθι στους Βρεττανούς έπιστήμονες, αλλά έχοντας σχολαστική προέλευση και όχι έπιστημονική βάση αποτελεί ύποκειμενική πίστη και αυθαίρετη δοξασία. Η Έκκλησία και η χριστιανική συνείδηση δέχονται τὸν ἄνθρωπο ὡς πρόσωπο μὲ αἰώνια και ἀθάνατη προοπτική ἀπὸ τὴν στιγμή τῆς συλλήψεώς του».

Η ἀνακοίνωση τῆς Ἱ. Συνόδου κατέληγε, σχολιάζοντας δήλωση τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς Ὑγείας Λίαμ Ντόναλτσον ὅτι «τὰ ὀφέλη γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα εἶναι τέτοια πὸν ξεπερνῶν ὅποιους ἠθικοὺς ἔνδοιασμούς»: «Η Έκκλησία ἀπαντᾷ ὅτι «οἱ ἠθικὲς ἀναστολές, ὅμως, εἶναι τέτοιες πὸν ξεπερνῶν κάθε “ὄφελος” γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα». Η ἀνακοίνωση τῆς Ἱ. Συνόδου ὑπενθῦμιζε στὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ σχετικὴ συζήτηση «ἐπανεφέρε τὴν ἀνάγκη νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ ἠθικὸ κριτήριον εἶναι ἀνυπέρβλητον ἀνώτερον ἀπὸ τὸ ὅποιο ἔπιστημονικὸ ἐπίτευγμα». Τοῦτο, βέβαια, δὲν ἀναιρεῖ και τὴν ἀπαίτηση «ἡ ὀρθὴ ἠθικὴ κρίση νὰ χρειάζεται και σωστὴ ἔπιστημονικὴ ὑποδομὴ».⁸

Δὲν πρόκειται γιὰ φραστικούς διαξιφισμούς ἀντιθέτων παρατάξεων. Ἐκεῖνο πὸν χρειάζεται εἶναι νὰ ἐπαγρυπνοῦμε. Νὰ ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὴν νέα γνώση χωρίς βιασύνη. Νὰ περισσέψει ἡ ὑπομονή, γιὰτί, ὅπως στὰ πνευματικὰ θέματα ἰσχύει τὸ «ἐν τῇ ὑπομονῇ ὑμῶν κτήσεσθε τὰς ψυχὰς ὑμῶν» (Λουκᾶ κα', 19), τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ ἰσχύσει και στὰ ἔπιστημονικά. Η ἔπιστημονικὴ πορεία δὲν χρειάζεται «νὰ περνᾷ με κόκκινον» γιὰ νὰ σώσει δῆθεν τὸν ἀσθενὴ και νὰ προκαλεῖ συγκρούσεις και τελικά νὰ τὸν πεθαίνει. Εἶναι στοι-

χειώδης ἡ τήρηση κανόνων ἀσφαλείας και ἡ προσοχὴ στὰ σήματα πορείας.

Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν εἶδηση πὸν δημοσιεύθηκε στὶς ἔφημερίδες γιὰ «κλωνοποίηση χωρίς καταστροφή τῶν εμβρύων».⁹ Μπορεῖ, λοιπόν, νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ὁ πειραματισμὸς σὲ βλαστοκύτταρα πὸν εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὰ ἔμβρυα στὰ πρῶτα στάδια τῆς ἐξέλιξής τους γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν, ὥστε νὰ δημιουργήσουν ἰστούς και ὄργανα πὸν θὰ μπορούσαν νὰ ἀντικαταστήσουν ὅσα εἶχαν ὑποστει βλάβες. Ἀμερικανοὶ ἐρευνητὲς ἐνόπισαν στὸς ἐνήλικες ἕναν τύπο βλαστοκυττάρων πὸν θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ. Τὰ ἐνήλικα βλαστοκύτταρα ἐνοπίζονται στὸν νωτιαῖο μυελὸ τῶν ἐνηλίκων χάρι στὶς ἔρευνες τῆς Κάθριν Βερφάιγ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota.

Παρ' ὅτι ἡ ἔρευνα βρίσκεται στὰ ἀρχικά στάδια, οἱ ὀργανώσεις πὸν ἀντιτίθενται στὶς ἐκτρώσεις ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ νέα μέθοδος εἶναι ἠθικῶς ἀποδεκτὴ. Πιστεύουν ὅτι εἶναι ἀνῆθικη ἡ δημιουργία εμβρύων μὲ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν χρῆση τους στὴν ἐξεύρεση θεραπείας κάποιων ἀσθενειῶν και ἐπισημαίνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐναλλακτικῶν λύσεων.

Δὲν ὑπείσερχόμεθα στὶς ἀνταλλαγὲς ἔπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἄν ἀναφέραμε τὴν εἶδηση ὡς πληροφορία, ὡς δεδομένο νέας γνώσης, εἶναι γιὰτί τέτοιου εἶδους ἀποκτῆματα μποροῦν νὰ μᾶς κάνουν σοφότερους και πὸν προσεκτικούς σὲ θέματα ζωῆς πὸν ἀφοροῦν στὴν ἴδια τὴν ζωὴ μας.

Νομίζω ὅτι ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης τῶν σκέψεων πὸν προηγήθηκαν μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει μίαν σφαιρικὴ εἰκόνα γιὰ τὶς θέσεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν κλωνοποίηση και συναφῆ μὲ τὴν Βιοηθικὴ και τὴν Ἱατρικὴ πράξη θέματα, ἔτσι ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας στὴν Βιοτεχνολογία και τὴν Γενετική. Συνδέοντας Βιοηθικὴ και Ἱατρικὴ πράξη μὲ τὸν συμπλεκτικὸ σύνδεσμο «και» συνάπτουμε Πράξη και Ἠθικὴ και ἀποδεχόμεσθε κάθε πράξη μας νὰ εἶναι πράξη ἠθικὴ μὲ εὐθύνη,

ή όποια πρέπει νά άντανακλα ένα όρισμένο ήθος και μία στάση σεβασμού τής ζωής σέ όποιαδήποτε μορφή τής.¹⁰ Ο άναγνώστης τής εισηγήσεώς μας μπορεί νά μήν πήρε άπαντήσεις ως πρός όλες τις πλευρές πού εΐναι έκκρεμείς και θα ήθελε νά έχει ασφαλείς και τελικές άπαντήσεις. Το βασικό έρώτημα παραμένει πάντως, άν πράγματι έμεις, άκόμη και οι Έκκλησίες μας μπορούν νά δώσουν τελεσίδικες άπαντήσεις. "Η ή ουσιαστική μας στάση συνίσταται πέραν τών δικών μας άναζητήσεων και έρευνών «στο νά αναφέρουμε στο Θεό τά προβλήματα και τά διλήμματα τής Βιοηθικής, μαζί με τά πρόσωπα πού ή ζωή τους άγγίχτηκε από αυτά; Η πιό βασική μας ευθύνη, σήμερα και στο προσεχές μέλλον, εΐναι νά αποθέσουμε στα χέρια του Δημιουργού τής ζωής τόν πλήθος τών δύσκολων προβλημάτων πού άφορούν στη ζωή και τόν θάνατο, με τήν έλπίδα και τήν ευχή κάθε άπόφαση πού παίρνουμε σ' ένα ήθικό πρόβλημα νά ύπηρετεί τόν σχέδιό Του και νά αποβλέπει στην τιμή και τή δόξα του».¹¹

1. Οφείλω νά όμολογήσω στο σημείο αυτό πόσο βοηθητική και πολύτιμη για μιá βαθύτερη γνώση τής νέας πραγματικότητας πού προωθείται με τήν πρόοδο τών έπιστημών ήταν και εΐναι ή συμμετοχή μου στην Έπιτροπή Βιοηθικής του Ύπουργείου Ανάπτυξης. Δέν εΐναι πάντοτε εύκολο έκπροσωπών τήν Όρθόδοξη Θεολογία νά τοποθετείται σέ θέματα πού «προτρέχουν» μē έχοντας πάντοτε κάτι «ανάλογο» για νά στηριχτεί. Για κείμενα πού έκπόνησα στο πλαίσιο τής Έπιτροπής συνεργάστηκα με τόν θεολόγο και βιολόγο πανοσιολογίατο άρχιμανδρίτη π. Δημήτριο Καλημέρη, διδάκτορα Γενετικής του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Φρόντισα, επίσης, με τήν άρωγή τής Γραμματέως του Τομέα Χριστιανικής Λατρείας, Άγωγής και Διαπομπάνσεως του Τμήματος Θεολογίας τής Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Άριάδνης Σαραντουλάκου, Μ.Α. Θεολογίας, νά έντοπίσουμε και νά σχολιάσουμε «Άναφορές του θεολογικού και έκκλησιαστικού τύπου σέ θέματα Βιοηθικής» πού συγκεντρώνονται στο Έρευνητικό Άρχειο του Τομέα. Έκδόθηκαν σέ ίδι-

αίτερο τεύχος από τήν Έπιτροπή Βιοηθικής τόν Μάιο του 2001 (19 σ.).

2. Ο πρωτοπρεσβύτερος π. Γεώργιος Μεταλληνός, Καθηγητής τής Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, είχε έκφρασθει σέ άρθρο του με τίτλο, *Έλπίδες στη «Βιοηθική»* («Καθημερινή» 26 Όκτωβρίου 1997) με τόν άκόλουθο τρόπο: «Η άνάγκη έξεύρεσης "άνταλλακτικών" για τήν άποκατάσταση τής υγείας δέν σημαίνει ότι μπορεί νά ευτελιστεί ό άνθρωπος, έκλαμβανόμενος ως άπλη "σάρκα" και καθιστάμενος "άποθήκη άνταλλακτικών". Ίσως θα μπορούσε νά στραφεί ή έπιστήμη σέ άλλη κατεύθυνση, σέ τεχνητά, δηλαδή, όργανα. Διαβλέπω έκπτωση τής αξίας του ανθρώπου».

3. Βλ. Α.Μ. Σταυροπούλου, *Έπιταγές τής όρθόδοξης ήθικής πού άφορούν στις μεταμοσχεύσεις και στα ξένα μοσχεύματα*. Το κείμενο θα συμπεριληφθει στα γαλλικά στον τρίτο τόμο τής σειράς *Regard éthique* τών εκδόσεων του Συμβουλίου τής Εύρώπης άφιερωμένο στις μεταμοσχεύσεις.

4. Βλ. άρθρο του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Περιλάμου Ίωάννη (Ζηζιούλα), *Τό πρόσωπο και οι γενετικές παρεμβάσεις*, στο περ. «Ίνδικτος», τεύχος 14, Ίουνίου 2001, σ. 67, 68.

5. Θεωρώ θεμελιώδη τόν προβληματισμό ως πρός αυτό τόν σημείο του π. Ίωάννου Μπρέκ σέ άρθρο του με τίτλο, *Βιοηθικά διλήμματα και Όρθοδοξία*, στο περ. «Σύναξη», τεύχος 68, Όκτωβρίου - Δεκεμβρίου 1998, σ. 10-11.

6. Ο.π., σ. 68, 67.

7. Σταμάτης Άλαχιώτης, *Η βιοηθική κρίση*, στο περ. «Ίνδικτος», ό.π., σ. 35.

8. Γ. Ί. Μαντζαρίδης, *Βιοηθική - Η ήθική τής παγκοσμιοποίησης*, στο περ. «Ίνδικτος», ό.π., σ. 31.

9. «*Η Καθημερινή*», Παρασκευή 25 Ίανουαρίου 2002, σ. 11. Έδω, ως μου έπιτραπεί νά προσθέσω στο άρχικό μου κείμενο σχόλιο αυτής τής ειδήσεως από εισήγησή μου πού έγινε σέ Συζήτηση τής «Έλληνικής Αντικαρκινικής Δράσης» τή Δευτέρα 28 Ίανουαρίου 2002 στο Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, με θέμα: *Η Κλωνοποίηση στη Ζωή μας*. Οι άλλοι δύο εισηγητές ήσαν ό όμότ. Καθηγητής Κ. Σέκερης και ό καθηγητής Παύλος Σούβλας.

10. Βλ. Α.Μ. Σταυροπούλου, *Βιοτεχνολογία: Ήθος, τέχνη και τεχνική*, στον τόμο *Η άλλη πλευρά τής Βιοτεχνολογίας*, έκδοση του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών, Αθήνα 1998, σ. 32.

11. Πατήρ Ίωάννης Μπρέκ, περ. «Σύναξη», ό.π., σ. 20.